

GÖKTÜRKÇEDE İSİMDEN FİİL TÜRETEN EKLER VE KÖKEN YAPILARI ÜZERİNE

Zeynep KORKMAZ

1- Göktürkçe, Türkçenin artık müstakil bir yazı dili hâline gelmiş; dolayısıyla, dil tarihi açısından büyük çaptaki birtakım değişimleri geride bırakmış bir koludur. Metinlerin sayı itibarıyla oldukça sınırlı ve kelime hazinesinin de belirli bir alanı temsil eder nitelikte olmasına rağmen, bu metinlerin dil yapısı üzerindeki çok yönlü ve karşılaştırmalı araştırmalar, Türkçenin Göktürkçeye ve daha doğrusu Eski Türkçeye gelinceye kadar uzun bir gelişme devresinden geçtiğini ortaya koymuş bulunmaktadır. Geçen yıl 25-30 Ekim tarihleri arasında, Türkiye'de Elazığ Fırat Üniversitesinde toplanan II. Türk Sovyet Kollokyumunda ele alınan "*Edebî Dil Olarak Türkçe*" (Türkçenin doğuşu ve gelişmesi) konusundaki tebliğlerde ileri sürülen görüşler bu bakımdan ilgi çekicidir. Eski Türkçenin Göktürk kolu müstakil olarak ele alındığında, bu yazı dilindeki kelime türetme eklerinin de oluşmaları bakımından uzun süren sistematik bir değişim sürecinden geçerek şekillendikleri anlaşılıyor. Eldeki kaynaklara göre bu sürecin kısmen olsun aydınlanabilmesi ve türetme eklerini oluşturan daha eski ve aslî şekillerin ortaya konabilmesi için, öncelikle Göktürkçenin türetme eklerinde nasıl bir sistemin hâkim olduğu sorusuna cevap aramamız gerekiyor.

Biz eldeki yazıda, konuyu daraltarak ve yalnız isimden fiil türeten ekler üzerinde durarak bu açıdan bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

1. 1- Bilindiği gibi Türkçede isim ve fiil olmak üzere iki ana kelime grubu vardır. Türkçenin yapı ve işleyişindeki esneklik, kelime türetme yolları bakımından bu iki grup arasında birbirine geçiş imkânları sağlamakta; dil de bu yolla gürleşip zenginleşebilmektedir. Nitekim *yaş* isminden *yaş+a-* fiilini yapabildiğimiz gibi *gör-* fiilinden de *gör-gü* gibi bir isim türetebilmekteyiz.

Türkçede isimlerden fiil türetme yolu iki türdür. Bu türetme, ya *baş/baş+la-* örneğinde olduğu gibi isimden fiil türeten ekler ile yahut da *kabul et-*, *gizli tut-*, *gönül ver-* örneklerinde görüldüğü gibi, bir ismi esas veya yardımcı bir fiille birleştirmek suretiyle gerçekleştirilir. Aynı durum elbette Göktürkçe

için de söz konusudur: *bediz / bediz+e-* ‘resim yapmak, süslemek’, *kul / kul+ad-* ‘köle olmak’, *alp / alp er-* ‘kahraman olmak’, *yağı / yağı bol-* ‘düşman olmak’, *baz kul-* ‘kendisine tâbi kılmak’ gibi.

2. Elimizdeki Göktürk metinlerini incelediğimizde, isimden fiil türeten 12 ek türü ile karşılaşırız. Bu sayı Uygurcada 17’ye, bu güne kadar uzanagelen daha sonraki yazı dillerinde bazı genişletilmiş şekilleri ile birlikte 19’a kadar yükseliyor. Demek oluyor ki, Göktürk metinlerinde muhtemelen yer almamış bulunan birkaç şekli daha dahil edersek, Türkçenin isimden fiil türeten ekleri, şekil yapısı (morphologie) içindeki temel biçimlenmelerini VIII. yüzyılda tamamlamıştır denebilir.

Köktürkçede isimden fiil türeden *ta- / te-*, *+d-*, *+ad- / +ed-*, *+ğar- / +ger-*, *+ı / +i-*, *+k- / +k-*, *+l-*, *+la- / +le-*, *+ra- / +re-*, *+sa- / se-*, *+st- / +si-* gibi ekler görevleri bakımından incelendiklerinde, bunların genellikle bir ismi “yapma”, “etme”, “bir durumdan bir duruma geçme” veya “geçirme”, “öyle sayma”, “öyle görünme” “istek bildirme” vb. anlamlarda fiilleştirme görevleri yüklenmiş bulunuyorlar.

Türkçede isim soylu kelimelerin fiil soylu kelimeler hâline dönüştürülmesi, birleşik fiil kalıbına uyularak bir esas veya yardımcı fiille gerçekleştirildiğine göre, acaba Göktürkçedeki isimden fiil türeten ekler, Eski Türkçeden daha gerilerde kalan bir oluşma sürecinde, yine bir esas veya yardımcı fiile mi bağlı idiler? Yani, isimden fiil yapan ekler, kökünde, esas veya yardımcı fiil niteliğindeki müstakil bir fiilin ekleşmesinden mi oluşmuşlardır?

Bu gün Türkçedeki bazı verilerden ve ip uçlarından yararlanarak bunları müstakil birer fiil köküne bağlama imkânı var mıdır?

Zihnimizi öteden beri meşgul eden bu konu üzerinde yaptığımız bazı araştırmalar, bizi mevcut kaynak ve verilere göre, Göktürkçedeki isimden fiil türetme eklerinin hiç olmazsa bir kısmının eski bir esas veya yardımcı fiile bağlanabileceği görüşüne ulaştırmıştır. Şimdi bu görüşümüzü örnek olarak aldığımız birkaç ek üzerinde açıklamaya çalışalım:

3. *+ad- / +ed-*: Bu ek Eski Türkçede *+ad- / ed-*, Orta Türkçeden başlayarak *d > y* değişmesi ile *+ay- / +ey-* şekline giren oldukça yaygın bir isimden fiil türetme ekidir. İsim soylu kelimelere gelerek “olma başkalaşma” ve “esas kelimenin gösterdiği anlama dönüşme” görevinde geçişsiz (intransitiv) fiiller türetir. Göktürkçede *baş-ad-* “baş olmak, başta olmak, önderlik etmek”: *Ku seṅgün başaḍu tört tümen sü kelti* “Ku general komutasında dört tümen asker geldi”; *kaṅg̃i Lisün Tay seṅgin başaḍu biş yüz eren kelti* “babası Lisün Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi” (BK. G. 8. 11); *buṅg̃+ad-* “bunalmak” (TI K. 2); *kul+ad-* “kul olmak, köle hâline gelmek” (KT D 13);

künġ+ed- “cariye olmak, cariye hâline gelmek” (KT D 13), *yaġı+d-* “düşman olmak” (KÇ D 6). gibi.

Gerçi Göktürk metinlerinde, *a-d-mak* şeklinde ve “başkalaşmak, değişmek, ayrılmak, iyileş-” anlamlarında başlı başına bir fiile rastlanmıyor. Ancak, Göktürkçede de Uygurcada da *adın* “başka” (<*a-d-ın*) *adınçığ* “başka, bambaşka, çok değişik” (<*adınçığ*), *adınta* “diğer yandan” (<*ad-ın+ta*), *adınaġu* “başkası” (*ad+ın+a-ġu*), *adıır-* “ayırarak” (<*ad-ır-*), *adıırıl-* “ayrılmak” (<*ad-ır-ıl-*), *adıruk* “ayrı” (<*ad-ır-uk*), *adırt* “fark”, “ayırma” (<*ad-ır-t*), *adırtla-* “ayırarak, tefrik etmek” (<*ad-ır-t-la-*), *adırtlıġ* “açık, sarıh” (<*ad-ır-t+lıġ*) gibi¹ *ad-* kökünden türemiş şekillerin var oluşu, bunlara kaynaklık eden bir **a-d-* fiilinin bulunması lâzım geldiğine işaret etmektedir.

admak fiilinden türemiş olan yukarıdaki bütün örnekler ile isimden fiil türeten *+ad- / +ed-* (<*a-d- / e-d-*) eki arasındaki semantik ayniyet dolayısıyla, biz, *+ad- / +ed-* eklerinin de Türkçenin Eski Türkçeden daha önceki bir döneminde *ad-* fiillerinin, eklendiği isim ve sıfatlar ile kaynaşarak ekleşmesinden oluştuğu görüşünü benimsemiş bulunuyoruz. Esasen bu görüş daha W. Bang da *+dın / +din* ayrılma hâli (ablativus) ekinin menşei ve (*+dın / +din*) eki ile <*adın* kelimesi arasındaki ilişki dolayısıyla bu konuya işaret ederek *+ad- / +ed-* ekini bir *ad-* fiiline bağlamak istemiştir².

4. *+r-*: Eski Türkçede isim ve sıfatlardan “olmak” anlamında geçişsiz fiiller türeten bu ek, seyrek örnekler vermektedir: *belġü+r-* “belirmek”, *yaġır-* “yenileşmek”, *yaġırtı* “yeniden” (<*yaġır-*) *ebir-* “bir şeyin etrafından olmak= dolanmak” (<*eb+ir-*) (T.I. 28)³ gibi.

Öte yandan Göktürkçede “olmak, yapılmış olmak, mevcut olmak, bulunmak” anlamını veren fiil türetmeleri için *er-* yardımcı fiili kullanılmaktadır. A. Von Gabain’e göre bu *er-* fiili, aslında *kel-*, *kıl-* gibi sıradan bir fiil iken⁴ zamanla asıl anlamını kaybedip bir yardımcı fiil durumuna düşmüştür. Nitekim *Köl Tigin Yazıtı*’ndaki *neġ neġ sabım erşer beġü taşka urtum* “her ne sözüm varsa edebî taşa hakkettim” (KT. G 11) cümlesindeki *er-* fiili bir esas fiil durumundadır.

1 Tekin, Talât, *Gramm. Orkh.* p. 108 / 2; Gabain A. Von, *Alt. Gr.* ve *ETG.* s. 86, Kononov, A.N., *GYTP.* §. 187.

2 Bk. *Briefe* III, s. 410, 2. Anhang. Aynı görüş C. Brockelmann tarafından da benimsenmiştir, *ZDMG* 73, s. 215; *Ost. Gramm.* s. 159. Ekin Moğolcadaki ve Türkçenin diğer kollarındaki durumu için bk. Ramstedt, G.J., *JSFOu*, XXVIII, § 53, 73; Räsänen, M. *Mater. Morph.* s. 216; Zajaczkowski A., *Sufiksy* § 7; Grönbeck, V. *Forstudier*, s. 39 vb.

3 Kononov, A.N., *GYTP.* § 1900.

4 *Alt. Gr.*, *ETG.* § 238, ek 40.

Yardımcı fiil olarak kullanılışı için de şu örnekleri gösterebiliriz: *bilge kağan ermiş. alp kağan ermiş. begleri yine bodun yime tüz ermiş* “bilgili kağanmış, cesur kağan imiş. Beyleri de milleti de âdil imiş” (KT. D. 3); *il tutsık yır Ötüken yış ermiş* “Ülke olacak yer Ötüken ormanı imiş” (KT. G. 4); *Tabğaç bodun sabı süçig ağısı yımşak ermiş* (KT. G. 5); *ırak erser yablağ ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür tip anca boşgurur ermiş* “uzak olursa kötü mal verir, yakın olursa iyi mal verir diye öğretirmiş” (KT. G. 7), *Tabğaç süsi bar ermiş*” Çin ordusu varmış” (TI, K 6) vb.

Göktürk ve Uygur metinlerinde +r- ekinin, er- fiilinin ekleşmesinden oluştuğunu gösteren açık deliller yoktur. Fakat Eski Türkçenin son devresini oluşturan *Divanı Lûgat-it Türk*'te +r -veya +ar- / +er- eki ile yapılmış fiiller bulunduğu gibi, bu ekin nasıl meydana gelmiş olduğunu gösteren açıklamalar da vardır. Bu örneklerde +r, +ar- / +er- ekleri, özellikle sıfatlardan “olma, bulunma” veya “bir hâlden bir hâle dönüşme” anlamlarında geçişsiz fiiller türetmektedir: *süçir* “tathlaşmak” (< *süçig*): *açığ neñg süçirdi* “acı şey tatlandı” (Div. Trc. C. II, s. 75); *yir tüzzerdi* (tüz+er-) “yer düzeldi” (C. II, s. 77); *küzer-* (<küz+er-) “güzleşmek, güz mevsimi olmak”: *Öd küzerdi* “mevsim güzleşti” (c. II, s. 77) vb.

Renk adlarından türetilen aynı nitelikteki *ürünğerdî* (< *ürünğ+er-*): *ürünğerdî neñg* “nesne ağardı” (C.I. s. 289), *kızardı* ve *karardı* gibi örnekleri de sıralıyor. Açıklamasında: “elbise kızardı” demek olan *ton kızardı* cümlesindeki *kızardı* fiilinin aslı *kızıl erdi*'dir. Kızıl oldu anlamındadır. Burada l ve hemze atılarak kelime köklü (müstakil) bir fiil olmuştur. *Elbise karardı* cümlesindeki *karardı* fiili de böyledir. Aslı *kara erdi*'dir. “kara oldu” demektir diyor⁵.

Görülüyor ki, “olmak, bulunmak” anlamındaki er- yardımcı fiili, VIII-XI yüzyıllar arasındaki devrede, yani Eski Türkçede, bir yandan bu görevini devam ettirirken bir yandan da birleştiği sıfatlar ile kaynaşarak “bir hâlden bir hâle geçişi ve dönüşmeyi” gösteren geçişsiz fiil üretme eki hâline gelmiştir. Göktürk metinlerindeki *tüz er-* “düz olmak, âdil olmak” fiili ile Divan'daki *tüzer-* “düzelmek, düzleşmek” şekilleri arasında tam bir semantik bağlantı vardır. Üstelik, değişen şekiller Türkçenin ses değişmesi ölçülerine de uymaktadır. Ekin XI. yüzyıldan sonraki kullanışı da yaygındır. Ne var ki yukarıda da belirtildiği gibi er- fiili Göktürkçede daha tam olarak ekleşmemiştir ve henüz bir geçiş devresinde bulunmaktadır. Müstakil bir fiil olarak kullanılışındaki görev dallanmasını dikkate aldığımızda, bu fiili bazı yerlerde metnin akışına göre

5 Div. Trc. C. II, s. 163.

İ.A. Batmanov, (*U potdesmerie padejey kirgizskom yazıke*, Kazan 1938, s. 15) ile A. Cevat Emre, (Türk Dil Bilgisi, İst. 1945, s. 132) de Kaşgarlı'ya atıf yapmaksızın bu ekin er-yardımcı fiiline bağlanabileceği tahmininde bulunmuşlardır.

yalnız “olmak, bulunmak” anlamları ile değil, aynı zamanda “bir hâlden bir hâle dönüşmek” görevi ile de değerlendirmek gerekir. Buna göre *Köl Tigin Yazıtı*’ndaki *ıraq erser yablaq ağı birür, yağuk erser edgü ağı birür* cümlesindeki *ıraq erser* fiilini “uzak olsa” değil “uzaklaşırsa”, *yağuk erser*’i de “yakın olursa” değil “yaklaşırsa, yakınlaşırsa” diye anlamak metnin akışına daha uygun düşmektedir.

5. +sa-/ +se-: Bu eke Göktürk metinlerinde rastlanmıyor. Eski Türkçenin Uygur kolunda ise *kekse-* “kin duymak” (<kek+se-), *keksek* “kindar” (<kek+se+k), *suwsa-* “susamak” (<suw+sa-), *barıgsa-* “varmak istemek” (<barıg+sa-), *körügse-* “görmek istemek”, *öpügse-* “öpmek istemek”⁶, *bağırsak* “bağır, karın” (<bağır+sa-k), *kuğırsak* “karın” (<kuğur+sa-k)⁷ gibi aynı ek ile kurulmuş fiil tabanları veya bu tabanlardan türeme isimler yer almaktadır. Kâşgarlı Mahmud da XI. yüzyıl Türkçesi için epey örnek sıralıyor. +sa-/ +se- eki Moğolca ile de ortaklaştığına ve Türk dilinin XI. yüzyıldan sonraki kollarında da yer aldığına göre⁸, tabii olarak bu ekin Göktürkçede de varlığını kabul etmek gerekir.

Kâşgarlı’nın sıraladığı örnekler ve +sa-/ +se- için yaptığı açıklamalar ilgi çekicidir. *Divanu Lûgat-it-Türk*’te ek hem tek heceli isim ve fiil köklerine hem de iki veya daha fazla heceli isim ve fiil tabanlarına gelebilmektedir.

a. *etse-* “canı et istemek” (<et+se-): *er etseydi* “adamın canı et istedi” (C.I. s. 275), *ewse-* “evi özlemek” (<ew+se-): *er ewsedı* “adam evini özledi”, *uluğsa-* “büyüğünü istemek” (<ulug+sa-): *er atta ulugsadı* “adam atın büyüğünü istedi” (C.I. s. 302), *erükse-* “canı erik istemek” (<erük+se-): *er erüksedi* “adamın canı erik istedi” (C.I. s. 304) gibi.

b. *atsa-* “atmak istemek” (<at+sa-): *ol ok atsadı* “o ok atmak istedi”; *açsa-* “açmak istemek” (<aç+sa-): *er kapıg açsadı* “adam kapıyı açmak istedi” (C.I. s. 276); *ıdsa-* “göndermek istemek” (<ıd+sa-): *ol kulun manğa ıdsadı* “o kölesini bana göndermek istedi” (göst. y.), *egse-* “egmek istemek” (<eg+se-): *men butak egsedim* “ben ağacın dalını eğmek istedim”; *emse-* “emmek istemek” (*em+se-*): *kenç anasın emsedi* “çocuk anasını emmek istedi” (C.I. s. 277) vb.

İsimden fiil türeten bir ekin aynı zamanda fiil köklerine gelmesi mümkün olmadığına göre, Kâşgarlı’nın gösterdiği örneklerin, önce birer isimleşme merhalesinden geçmiş olması gerekir. Kâşgarlı, açıklamalarında buna işaret ettiği gibi, örnekler arasında da +sa-/ +se- ekini, önce bir -ğ/-g ekiyle isimleştikten

6 *Alt. Gr.*, ETG. § 97, 54.

7 Bang. W., *Studien zur vergleichende Grammatik der Türksprachen* II, SBAW 1916, s. 916, Ann. 2.

8 Räsänen M., *Mater. Morph.*, s. 150, Brockelmann, C., *Ost. Gr.* s. 211. g. 153., Zajaczkowski, A., *Sufiksy*, s. 124, g. 13; *Fundamenta* s. 27, 57, 95, 201 +sa-/ +se-, s. 655 +za-/ +ze-.

sonra alen kelimeler vardır: *barıgsa-* “varmak istemek” (<*bar-ig+sa-*), *keligse-* “gelmek istemek” (<*kel-ig+se-*), *açıgsa-* “ekşi istemek” (<*aç-ig+sa-*): *er açıgsadı* “adam ekşi istedi” (C.I. s. 2302); *tatıgsa-* “canı tatlı istemek” (<*tat-ig+sa-*): *er tatıgsadı* “adamın canı tatlı istedi” (C. I. s. 279); *ölügse-* “olmak istemek” (<*öl-üg+se-*): *er ölügsedi* “adam ölmek istedi” (C.I. s. 303) gibi. *Barıgsak-* “varmak isteyen”, *turıgsak* “kalkmak isteyen” gibi sıfatlar da (C.I. s. 279) bu türlü fiil tabanlarından yapılmış türetmelerdir.

Bu durum, *+sa-*/*+se-* ekinin önce isimlere, daha sonra *-ğ/-g* eki ile fiilden isim türeten kelimelere -özellikle *-r* ünsüzü ile biten fiillerden sonra eklendiğini ve Türkçenin ses tarihindeki gelişme seyrine uygun olarak, bu *-ğ/-g* ünsüzlerinin eriyip kaybolmasından sonra da üçüncü bir merhale olarak fiillere gelebildiğini ortaya koymaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, eserinin muhtelif yerlerinde her üç türe ait örnekler verdikten sonra, ayrıca ekin görev ve kullanılışları ile ilgili kuralı da ayrıntıları ile belirtmiştir. Bu konuda verdiği bilgi şöyledir:

“S ve Elif harflerinin (yani *+sa-*/*+se-* ekinin) iki üç harfli isimlere olduğu gibi, iki üç harfli fiillere de geldiğini bilmelisin. Böyle siygalar işin henüz yapılmadığını, fakat yapılmak istendiğini ve işleyenin o işi yapmak dileğinde olduğunu bildirir. Yapısı iki veya üç harfli isimlerle birlikte, bu çeşit fiillerden ziyade olanlara -dört ve beş harfli olanlara- da bu *-sa* edatı gelmek kuralı ise de az kullanılır.”

“İki harfli isimlere geldiğine örnek: *er etsedi* “adam et yemek istedi” *Et* kelimesi iki harflidir; sonuna *+sa-* getirmekle “istemek, arzulamak” anlamı meydana gelmiştir. *Er ewsedı* sözü de böyledir,” “adam evini özledi” demektir...

Üç harfli isimlere *+sa-* getirildiğine örnek: *er açıgsadı*, *er tatıgsadı* gibi. “Adamın canı ekşi istedi” “adamın canı tatlı istedi” demektir.

Yapısı üç harften artık olan isimlere geldiğine örnek: *er kağunsadı*, *er çinüştürüksedi* gibi ki, “adamın canı kavun istedi”, “adamın canı çinüştürük istedi” demektir. *Çinüştürük* turfanda olarak Çin’de yetişen fındık büyüklüğünde bir yemiştir.

Kural hepsine uyar, fakat biz, bir takımlarını söyledik; gerisi buradan anlaşılır.

İki harfli fiillere örnek: *er kızın öpsedi*, *ol ya atsadı* gibi; “adam kızını öpmek istedi”, “o ok atmak istedi” demektir. Asılları *öpti*, *attı*’dır.

Üç harfli fiillere örnek: *er yük kötürsedi*, *ol kuş uçursadı* gibi ki, “adam yük götürmek istedi”, “o kuş uçurmak istedi” demektir.

Harfi üçten artık olanlara örnek: *Ol Tengrige kirtkinsedi* “o Tanrının birliğini açıkça söylemek istedi”. Bu kural sonunda *r* harfi bulunan kelimelerde çok kere değişir. Böyle sonunda *r* olan kelimeler tok ve kalın ahenkli olursa *sa* harfinden (ekinden) önce bir *ğ* harfi (-*ğ* eki) gelir: *ol ewge barıgsadı, men seni körügsedim* gibi ki, “o kimse eve varmak diledi”, “ben seni görmek istedim” demektir. *barıgsadı* yerine *barsadı, körügsedi* yerine *körsedi* denilse dahi, olabilir. Fakat ben kullanılan şekli gösterdim...”

6. Konumuz bakımından asıl önemli olan husus, Kâşgarlı'nın, bu ekin görev ve kullanılışları ile tarihi gelişmesine ışık tutan açıklamalar yanında, asıl yapısını gösteren bir açıklamaya da yer vermiş olmasıdır.

XI. yüzyılda, *+sa- / +se-* istek bildirme ekinin hangi fiilin kaynaşıp ekleşmesinden meydana geldiği daha unutulmamış olmalı ki, Kâşgarlı Mahmud bu ekin “bir şeyi kendi istekleri, kendi dilekleri arasında saymak” anlamındaki *sa-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir. Bu konuda verdiği bilgi aynen şöyledir: “arzu etmek anlamının bu *+sa-* edatından (ekinden) çıkarılması Türklerin “bir şey saydı” demek olan *sadı menğni* sözünden alınmıştır. Sanki işleyen, o işi kendi dilekleri arasında saymış da onu dilemiş, istemiş. Nitekim *er suwsadı* denir ki, “adam susadı” demektir ve *su* o adamın dilekleri arasında sayılmıştır, anlamındadır” (Div. Tre C.I. s. 281, 282).

Bu açıklama, Türkçenin anlam bilimi açısından “bir şeyi dilek olarak, istek olarak saymak öyle kabullenmek” anlamından “istek, dilek” görevinden bir ekleşmeye geçişe elverişlidir. Ayrıca, ekin bütünü için yapılan diğer açıklamalar da dil bilim ölçülerine ve Türkçenin tarihî gelişme seyrine uygun düşmektedir. Bu sebeple biz, Kâşgarlı'nın açıklamasını önemli buluyor ve *+sa- / +se-* ekinin müstakil bir *+sa-* fiilinin ekleşmesinden oluştuğunu kabul etmek istiyoruz.

7. *+sı- / +si-*: Eski Türkçenin Moğolca ile ortaklaşan ve seyrek rastlanan bir fiil türetme ekidir. Göktürk ve Uygur metinlerinden *-n-* dönüşlülük eki ile genişletilmiş olarak veya türemiş kelimeler içinde yer alır: *erksin-* “hakimiyeti ele almak”; *adınsıg* “başka türlü, fevkalâde, seçilmiş, mümtaz” (< *a-d-in+sı-ğ*); *begsig* “bey gibi beye yakışır” (< *beg+si-g*), *kulsıg* “köle gibi” (< *kul+sı-ğ*); *yulsıg* “zengin, varlıklı” (< *yul+sı-ğ*); *adsıg* “yaşlı, muhterem” (< *öd+si-g*), *adınçıg* “fevkalâde, mükemmel” (< *adın-ç+sıg*), *küsençig* “arzu edilen, istenilen” (< *kü-se-n-ç+sıg*), *korkınçig* “korkunç” (< *kork-ınç+sıg* gibi.) Bu durum ekin erkenden türemelerde genişletildiğini ve *+sıg / +sig, +çıg / +çig* sıfatlarını oluşturduğunu gösteriyor.

9 Tekin, T., *Gramm. Orkh.* s. 104, 107, § 3. III / 7.24; Gabain A. Von, *Alt. Gr.* ve *ETG.* § 80, 98.

Görev itibarıyla “.... gibi görünmek, olarak kabullenmek, öyle saymak” vb. anlamlara gelmektedir.

Divanu Lûgat-it-Türk'te *suvsı-* “sulandı-, su gibi olmak”, *açıgsı-* “ekşimek, ekşi gibi olmak” örnekleri veriliyor: *süçig suvsıdı* “şarap sulandı”, *üzüm açıgsıdı* “üzüm ekşidi” (Div. Trc. C. I. s. 282) *et kaksıdı* “et kakaç olayazdı” (C. III. s. 286), neng *kurugsıdı* “nesne kurumaya yüz tuttu” (C. II. s. 334) *yaıgsıdı* neng “nesne yağ tadını aldı” (C. II. s. 305) vb. Ayrıca, Kâşgarlı Mahmud, ekin *+sın-* / *+sin-* şekliyle ve “bir şeyi yapar gibi görünüp de yapmama” görevindeki örneklerini sıralamıştır: *barımsın-* (< *barım + sı-n*), *tarımsın-*, *kelimsin-* *tilemsin-* vb.: *ol ewge barımsındı* “o gerçekten gitmediği halde, eve gider gibi göründü”, *ol berü kelimsındı* “o beri gelir gibi göründü”, *ol tanıg tarımsındı* “o gerçekten ekin ekmediği halde eker göründü”, *ol andın neng tilemsındı* “o ondan bir şey ister gibi göründü” (Div. Trc. C. II. s. 258) Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür.

+sı- / *+si-* eki, yalın veya genişletilmiş *+sın-* / *+sin-* şekliyle (bazen de *s-* / *h-* değişimi ile) ve aynı görevle, tarihî devir yazı dillerinde olduğu gibi bu günkü yazı dillerinde ve lehçelerde de devam edebilmektedir¹⁰.

Ekin yapısı için yine Kâşgarlı'dan yararlanıyoruz. Kâşgarlı'nın yaptığı açıklamaya göre *+sı-* / *+si-* ekinin asıl görevi “bir hâlden bir hâle dönüşmeyi gösteren” (geçişsiz) fiiller türetmektir. Verdiği bilgi şöyledir: “*+sa-* / *+se-* edatındaki (ekindeki) elif ye'ye çevrilirse (*+ı* / *+i*'ye çevrilirse) anlam değişir ve o kendisine nispet olunan nesnenin halini, tabiatını alır. Bulduğu halden başka bir hale döndüğünü gösterir: *süçig suvsıdı* ve *üzüm açıgsıdı* gibi ki şarap sulandı üzüm ekşidi demektir.

Bir halden bir hâle geçen akarlarla, başka şeylerde bu kural her zaman böylece söylenir. Bu anlam birinin bir şey kıldığı zaman söylenen *sıdı nengni* “nesneyi kıldı” sözünden alınmıştır. Nasıl ki su şarabın tadını ekşilik de üzümün tatlılığını bozar. Başka kurallar hep buradan çıkarılabilir. Bu söylediğim kural bütün Türk dillerinde birdir. Bunun üzerinde birleşmiştir”. (Div.Trç. C.I. s. 282)

Bu açıklamadan anlaşılacaktır ki *sı-* fiili, ilkin birleştiği ismi “bir hâlden bir hâle geçiş, değişme, dönüşme” görevi ile fiilleştirmiş ve daha sonra da eklemiştir. Bundan sonraki merhalede yeni türetmelere girerek küçük bir anlam kayması ile *barımsındı* “varır gibi oldu”, *kelimsındı* “gelir gibi oldu”, *begsig* “bey gibi” *kulsıg* “kul gibi” örneklerindeki fonksiyonunu kazanmış olmalıdır. Kâşgarlı'nın *+ımsın-* şekli için yaptığı açıklamada “bu fiillerin aslı

10 Bk. Fundamenta I, s. 27, 57, 96, 428, 497, 655.

iki harflidir. *m*, *s*, *n* getirilerek beşlilere katılmıştır. Bunlar üçlü, dörtlü, beşli fiillere birtakım anlamlar için getirilir” demesi de ekin, yeni türetmelerde uğradığı görev kaymasına işaret etmektedir.

Yukarıdan beri yapılan açıklamalar, Göktürkçede isimden fiil yapan +*ad-*/+*ed-*, +*ar-*/+*er-*, +*sa-*/+*se-* ve +*su-*/+*si-* eklerinin menşede müstakil birer fiile dayandıklarını ortaya koyar niteliktedir.

İsimden fiil türeten diğer bazı ekleri de başka bir yazımızda ele almak istiyoruz.

KISALTMALAR

- Alt. Gr.* : Gabain, A. Von. *Alttürkische Grammatik*, 3. Auflage, Wiesbaden 1974.
- Briefe III* : Bang, W., *Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut III.*: Vorläufiges über die Herkunft des Türk. Ablativs. *UJb.* VI (1925), s. 392-416.
- Div. Trc.* : Kâşgarlı Mahmud, *Divanu Lûgat-it Türk*, tercümesi. Besim Atalay C. I-III (İstanbul 1939-1941).
- Forstudier* : Grönbech, V. *Forstudier til Türkisch Lydhistorie*, Kopenhagen 1902.
- Fundamenta* : *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959.
- Gramm. Orkh.* : Tekin, Talât, *A Grammer of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968
- GYTP* : Kononov, A. N., *Grammatika Yazıka Tyurskiĥ Runiçeskiĥ pamyatnikov* (VII-IX vv.).
- Mat. Morph.* : Räsänen Marti, *Materialien zur Morphologie der Türkisch Sprachen*, Helsinki 1957.
- Ost. Gr.* : Brockelmann, Carl, *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- Sufiksy* : Zajacskowski A., *Sufiksy İmienne i czasownikowe W. jezyku zachodniokaraimskim*, Krakow 1932..